

פרופ' דוד גרוסמן פוטנציאל התעסוקה של החקלאות הערבית בשטחים

מטרתו של מאמר זה היא לסקור ולהעריך את פוטנציאל החקלאות בשטחי יהודה, שומרון, ועזה. השאלה המוצגת כאן היא אם יש סיכוי שהחקלאות תוכל להוות בסיס לפרנסתה של האוכלוסייה הכפרית באיזורים אלו בעתיד הנראה לעין. המאמר לא יעסוק באקטואליה, אך ניתן להתייחס לארועים הפוליטיים של החודשים האחרונים כאל נקודת מוצא לבחינת מצבים העלולים לשנות את המאזן הכלכלי והחברתי שהיה קיים עד עתה ולהציב שוב את החקלאות במוקד הפעילות הכלכלית של הכפר הערבי. ניתן לחבר מעין תסריט למצב העלול להיווצר על-סמך מגמות מסוימות המסתמנות כבר עתה. יודגש, עם זאת, שאין הכוונה להגיש תחזית כלשהי. קשה לשער, כיום, את התוצאות של המאבק הפוליטי הנוכחי ואת השלכותיו, ואין להתייחס לארועים האחרונים כאל אינדיקטורים לתהליכים שיימשכו גם בעתיד.

אחת התופעות המתגבשות כיום היא נטייתם של מעסיקים יהודים להפחית את התלות בגורם העבודה הערבית, במיוחד בזו שמקורה בשטחים המוזנחים. מגמה זו ניכרת כבר בענף החקלאות, בה יש ענפים שבהם ההתמרה בין גורמי הייצור היא פשוטה ונוחה יחסית. ענף הירקות, שקל להיכנס אליו ולצאת ממנו, החל כבר להגיב להתפתחויות החדשות. יש להניח, שענפי חקלאות שהם גם עתירי הון וגם עתירי עבודה, כענף הפרחים (אפלבום ומרגוליס, 1985; חרובי וסלון, 1986), יתקשו יותר להגיב, אך גם בהם יש לצפות לנטיה דומה. לירידה בתעסוקה, המשתמעת ממגמות אלו, עשויות להיות השלכות מרחיקות לכת מעבר למגור הכפרי, הן בשטחים והן בישראל. נסיון העבר מלמד שהתנדודות בהגירה משטחי יהודה ושומרון, אל מעבר לגשרי הירדן או אל מעבר לים, תלויות באופן בולט בשוק העבודה (LOEFGREN, 1982), ייתכן שיש לצפות, על-כן, שהפרעות הסדר היוזמות בשטחים יגרמו להגברת ההגירה הערבית אל מינר לגשרי הירדן. גם הכלכלה הישראלית יכולה להיפגע באופן קשה. יציאתו של המגור היהודי מענף הירקות עלולה לגרום לגל של עליית מחירים העלול להשפיע על כל המשק, ולא רק על הענפים התלויים בגורמי יצור שמקורם בשטחים או בשיווק לשטחים. אולם, אין זה המקום לבחון את כלל ההשלכות של תמורות אלו. הדיון המאמר זה יתמקד, כאמור, בבחינת הפוטנציאל החקלאי הערבי. הנחת היסוד שלו היא שהחזרה אל האדמה כמקור פרנסה יכולה לספק אסטרטגיה חלופית להגירה של צעירים שייפלטו מעבודה בישראל, ולבחון אם אמנם מצוי בה פוטנציאל המסוגל למלא תפקיד זה.

פוטנציאל התעסוקה בחקלאות בכפר הערבי

הרמת היישוב הכפרי הערבי, שרק בו נעסוק להלן, ייתכן שיש לצפות למעין „רנסנס“ חקלאי, הן בישראל והן בשטחים. חקלאים ערבים רבים בישראל יפיקו תועלת מנטישת ענפים עתירי עבודה על-ידי המגור היהודי, והחקלאות הערבית עשויה להיות

לספק כמעט בלעדיו של מוצרי חקלאות מסוימים. בתחומי „הקו הירוק” ובחלקים מהשטחים (חבל עזה, גפת טול כרם) ניכרת כבר התמחות ערבית רבה בענפי חקלאות עתירי עבודה. יש להניח שמגמה זו תגבר. הכשרה רבת ממדים של שטחים הנחשבים היום כשוליים מבחינת משאבי חקלאותם היא עתה תופעה נפוצה הן בישראל (בגליל ובגולן) והן בשטחים. גם מגמה זו עשויה להתחזק. החקלאות תמשיך, עם זאת, לתפוס מקום נמוך בכלכלת ערביי ישראל. נוכח ההשתלבות הגוברת של הכפר הערבי הישראלי בכל המגזרים של הכלכלה הלאומית אין לצפות לנתק של ממש אשר יחייב את בני הכפר הערבי לחזור באופן משמעותי לעבודת האדמה.

לא כן המצב בשטחים. נתק כלכלי מוחלט אינו משימה בלתי אפשרית. תוצאות „ההתנערות” גרמו כבר לסגירת „הקו הירוק”, אף כי לזמן קצר בלבד. יש להודות שסגר מלא לזמן ממושך אינו נראה כבעל סבירות גבוהה כיום, אך הדיון הבא מתייחס לאפשרות זו, ולו רק כדי לבחון את משמעויותיה התיאורטיות.

כושר הקליטה של השוק הישראלי הוא מוגבל, ולאחר עליית מחירים ראשונית תיתכן אף הצפה שתגרום למפולת מחירים. אולם, הסצנריו המוגש כאן מניח שהמחירים יישארו ברמה הנוכחית, אולי כתוצאה מפתחתם של שווקים חילופיים בארצות ערב ובאירופה. הבעיה מודגמת, בעיקר, באמצעות דיון המתייחס לחבל עזה, אך בעיקבותיו של דיון זה יוצגו ממצאי מחקרים שבוצעו ביהודה ושומרון, וברמת הגולן. ממצאים אלו מאפשרים הסקת מסקנות מסוימות, אף אם לא מלאות, על הפוטנציאל החקלאי שבבסיסו מונח. ענף חקלאי דומיננטי.

החקלאות בחבל עזה, מידע כללי

בחינת ההסטוריה הדמוגרפית והחקלאית בחבל עזה בכללותו מלמדת על התהליך אינטנסיפיקציה מובהק. הנתונים הרישמיים לשנת תשמ"ו (86—1985) מצביעים על המשכו של תהליך זה. בולטת במיוחד עלייתו של ענף תות השדה, שכיסה 526 דונם, דהיינו, כ-1.1 אחוז מהשטח, אך תרם 3.5 אחוזים מהערך הכספי של כלל גידולי הירקות ותפוחי האדמה. גם גידולי הירקות עלו באופן משמעותי בחשיבותם, ותפסו את המקום הראשון מכל ענפי החקלאות, כולל בעלי-חיים (35.5%). קפיצה זו בענף הירקות בולטת במיוחד על רקע העובדה שתרומתם של הירקות לערך הייצור היתה רק כשליש מכך (כעשרה אחוזים) במשך כל שנות השבעים. גידולי הפלחה והמקשה המשיכו לרדת (לכ-38 אלף דונם, ו-0.3% מהערך בלבד, בהשוואה לרמה של 6—8 אחוז בין תשל"ה ותשמ"ב), וכן היתה ירידה בענפי הכרם, הזית, והגשירים (ל-45 אלף דונם ו-12.3% מהערך). המשבר בענף ההדרים ושנות הבצורת הרצופות, תרמו את חלקם לירידה היחסית של ענף זה בראשית שנות השמונים, אך ההדרים המשיכו להוביל כענף החשוב ביותר מבחינת השטח הכולל (כ-150,000 דונם), אף כי ירדו ל-30 אחוזים מערך הייצור החקלאי (בהשוואה לכ-37 אחוז בתשמ"ה וכ-57—50 אחוז בין תשל"ה ותשל"ח). השינויים קצרי הטווח, במיוחד בענף ההדרים, אינם מאפשרים להסיק מסקנות מרחיקות לכת, אך המגמה השלטת היא: יתר אינטנסיפיקציה (מחלקת התכנון, חבל עזה, 1986 ?).

על מקומה של החקלאות המקומית בכלכלת החבל ניתן ללמוד מסקרים שבוצעו על-ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. רק 12,000 מהעובדים השכירים (18.1 אחוזים)

התפרנסו מחקלאות בחבל עצמו. המספר הכולל של המועסקים בחקלאות, דיג וייעור היה כ-17,300 מתוך 90,200 (כ-19 אחוז). לעומת זאת ניתן ללמוד מהנתונים, מנכ"ל העונתיות, כי הועסקו בישראל כמעט מחציתם של התושבים (45,400 מתוך 96,500 ברבע השני של 1986). העובדים בחקלאות, ייעור ודיג היו כ-22 אחוז מכלל המועסקים בישראל. החקלאות בישראל סיפקה כ-21 ימי עבודה תודשיים, פחות מימי העבודה (הממוצע היה כ-22 יום) שסופקו על-ידי ענפים אחרים (למ"ס, 1986).

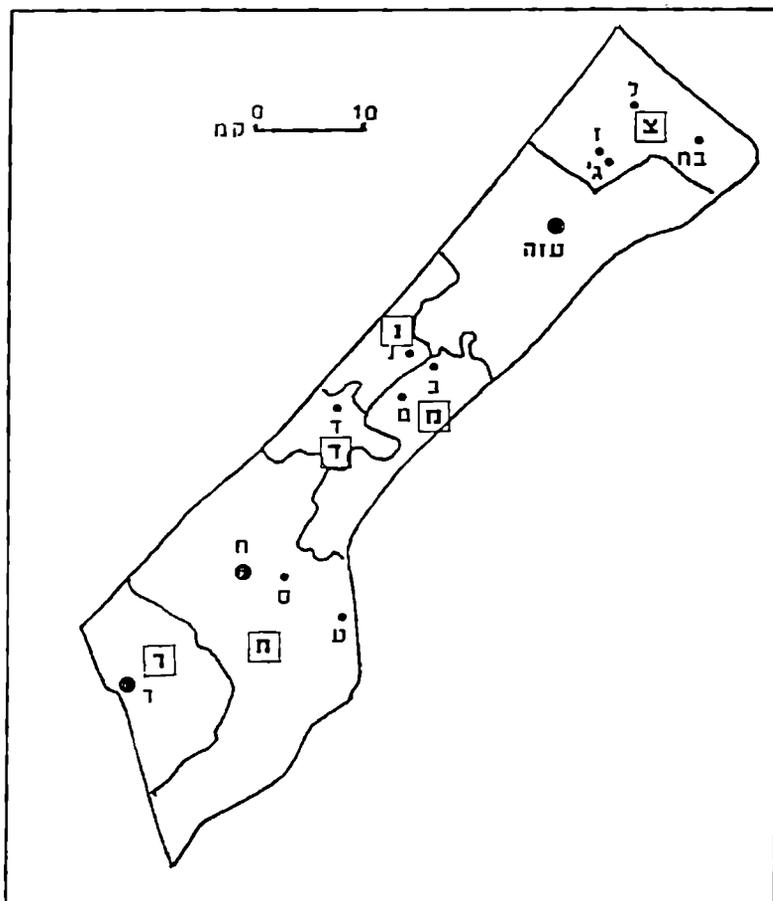
נתונים אלו מתייחסים לתבל עזה בכללותו. סקרים ממשלתיים המספקים מידע ברמה התת-איזורית, בדומה לאלו שבוצעו על-סמך צילומי אוויר, המתייחסים לשנת 1981 (נציבות המים 1982), לא בוצעו בשנים האחרונות. מהשוואתם של נתוני הסקר של שנת 1981 עם נתונים דמוגרפיים של השנים האחרונות ניתן להסיק כי באיזור חאן יונס, שהמשאבים החקלאיים שלו הם שוליים, היו ב-1986 רק כ-0.85 דונם מעובדים לנפש, בעוד שבצפון הרצועה, שמשאבי הקרקע והמים שלה הם טובים יותר, נותרו לכל נפש פחות מ-0.70 דונם. חישובים אלו מתייחסים אך ורק לאוכלוסיה „הכפרית“, דהיינו לזו שמחוץ למחנות הפליטים והעיר עזה. ייתכן, אמנם, שבתנאים מסויימים ניתן להפיק יבולים שיספקו פרנסה ניכרת, אף אם לא מלאה, משטחים מצומצמים אלו, אך בתנאים הנוכחיים אין הדבר סביר.

משמעותם של חישובים אלו מתבהרת לאור ממצאי סקר שדה, שמקורם בראיונות בכפרים ובביקורים במשקיהם של חקלאים (בעיקר בבית להיה). עבודת השדה בוצעה באביב של שנת 1987 והתרכזה בשלושה מוקדים, המיצגים את חלקי העיקריים של החבל (איזור מס' 1). בית להיה בצפון (בה נערכו גם ביקורים במשקי חקלאים), זור א-זוידה, במרכז, ובני-סוהילה, בדרום (גרוסמן, 1987).

בני סוהילה

בני-סוהילה מייצג את האיזור שבו הלחץ הכלכלי הוא רב ביותר. החקלאות חייבת להתמודד עם מגבלות קשות ושטחי החקלאות סובלים בו מאקלים שולי. שאיבת היתר גרמה גם להמלחה גוברת והולכת של מי התהום, ולירידה במפלס מי התהום (כיום כ-100 מטר), בעיה שהיתה חריפה אף בימי השילטון המצרי. בגלל בעיה זו נעקר בבני סוהילה חלק ניכר מהפרדסים שניטעו בראשית שנות השישים, וכיום יש בדרום הרצועה שטחי הדרים מועטים יחסית. גם תות השדה ושאר גידולי החקלאות הרגישים לטיב המים, אינם מהווים מרכיב משמעותי בשימושי הקרקע באיזור זה. (המליחות מגיעה לכדי 2,000 PPM בעוד שתות השדה אינו סובל מליחות העולה על 250 PPM). פלחה ונשירים, בעיקר שקדים בבעל, שערכם הכספי נמוך, מכסים את רוב (כ-70%) השטח, פרט לחולות החוף, שבהם ניתן למצוא דקלים וגני ירקות במואצי. (שטחים לחים ה„מוצצים“ מים מהחול. הם מעובדים על-ידי הסרת החול המכסה אותם. המים מצטברים על שכבת החרסית המצויה שמתחת לחול.) כדי למנוע את החרפתה של בעית המים גקבעו מכסות מים וחפירתן של בארות הוגבלה. החולות משמשים גם לגידול כרמים.

שיטת העיבוד בבעל היא מיוחדת לאיזור. הפלאחים המקומיים פיתחו שיטת חרישה שיטחית התורמת לשמירת הלחות באדמות הלס המכסות את רוב השטח. השעורה, שהיא הגידול העיקרי, נזרעת בדלילות כדי לחסוך במים, אך היבול הוא,

איור מס' 1 - חבל עזה - יישובים עיקריים ויחידות נוף.

<u>שמות היישובים</u>	<u>יחידות נוף (אותיות ממוסגרות)</u>
ל - בית-להיה	צ - צפון
ז - נזלה	נ - נציראת ושטחי מואצי
ג' - ג'בליה	מ - מעיזי ובוריג'
בח - בית-חנון	(אזור מחנות פליטים)
נ - נציראת וזור א-זוידה	ד - דיל אל-בלח
ב - בוריג'	ח - חאן יונס (הדרום)
מ - מעיזי	ר - רפיח
ד - דיר אל-בלח (דיר דרום)	
ח - חאן יונס	
ס - בני סוהילה	
ע - עבסאן (עבס)	
ר - רפיח	

כמובן, נמוך. באצמת הלס מגדלים תושבי המקום גם אבטיחים, ירקות, וגידולי מקשה אחרים המושקים בהשקיית עזר בתקופת הקיץ.

תנאי חקלאות שוליים אלו באים לידי ביטוי במצב התעסוקה. כמחצית כוח העבודה מתפרנס מעבודה בישראל. הקיבוצים השכנים מדוים יעד חשוב ליוממים אלו. בני סהילה עצמם היא יישוב בעל אופי עירוני, ולדברי ראש המועצה בעשירית מתושביה מתפרנסים ממסחר. בתקופת המנדאט בוצע רישום מלא של כל הקרקעות, והמפה הקדסטריית שפורסמה בשנת 1942 משמשת גם כיום את צורכי המועצה המקומית, אך שלושת הדורות שעברו מאז צימצמו מאד את השטחים שבבעלותה של כל משפחה. לראש המועצמו אין, לדבריו, יותר מ-7 דונם, אם כי יש במקום מספר אנשים שבבעלותם 200 ואף 300 דונם.

הלחץ על הקרקע היה חריף אף בתקופת המנדאט. הקלאעיה (בני חאן יונס) ידועים כפלאחים ש"התבדונו" ועברו לגור עם הבדוים שבצפון הנגב, כדי להשיג קרקעות לקיום משפחותיהם. הם מהווים היום חלק נכבד מאוכלוסיית הבדוים בבקעת באר-שבע (בן-דוד, תשמ"ו). אחד מאנשי בני סהילה סיפר שבילדותו נהג לצאת עם אביו לעבוד אצל הבדוים. הם נהגו לשהות בשדות הנגב, אף מעבר לבאר-שבע, כארבעה חודשים, לתקופת החריש ולתקופת הקציר. לאחר הקציר נהגו להעמיס את היבול על חמורים וגמלים, ולחזור לבתיהם, אך כבר אז היו פלאחים שעשו את הנגב לביתם הקבוע. בעיירה הרת מתגוררים היום חלק מקרוביו. המגעים בינם לבין קרוביהם תושבי הרצועה חודשו לאחר 1967. אין כיום הגירה מהסוג שתואר לעיל אל הנגב, אולם, הלחצים הכלכליים, והפער הרב ברמת החיים, מעודדים הגירה סמויה לנגב הישראלי באמצעות קישרי נישואין (דרמן, תשמ"ח).

זור א-זוידה

זור א-זוידה מייצגת את הקוטב המנוגד לבני סהילה מבחינת הלחץ על משאבי החקלאות בתחום הרצועה. הבדוים, תושבי המקום, נהגו בעבר לנדוד עם עדריהם עד בקעת באר-שבע. במפה בקנה מידה 1:25,000 משלהי תקופת המנדט אין למצוא כל מבנה קבע בשטח בו מצוי היישוב כיום (איור מס' 2). השטח היה בחזקתם של שבת הנציראת הסמי-נוודי, שעבדו בעצמם, אך באופן אכסטנסיבי, את האדמות הכבדות שמצפון לדייר אל-בלח. אדמות אלו שימשו בעיקר לגידולי קיץ, בגלל ניקוזן הלוקי: הגידול העיקרי היה הדורה, שנזרע בסוף החורף.

כיום מעבדים באדמות אלו בעיקר כרוב, חצילים ותפוחי-אדמה. האדמה החקלאית העיקרית היא אדמת הלס, המכסה את רוב שיטחו של היישוב, ומשמשת לגידולים שונים, הן לירקות והן להדרים. אדמה זו לא עובדה עדיין בתקופת המנדאט. הבאר הראשונה נכרתה בשנת 1936, אך כיום מעובד כמעט כל השטח בשלחין (פרט לחיטה בבעל לצורך אספקה עצמית). מגבלות הנובעות מירידת המפלס של מי התהום, ומבעיית ההמלחה של המים, הולכות ומחריפות.

חיסכון ניכר במים מושג על-ידי החלפת ההשקיה בתעלות בהשקיה בטיפטוף, אך המליחות הממוצעת היא כ-700–800 PPM, והיא גבוהה מדי לסלק, תרד, מלפפון, חסה, ומספר גידולים נוספים. במערב היישוב מצויות אדמות חול, שהמואצי שבהן הם כיום מקור הפרנסה החשוב ביותר. המואצי משמשות לעיבוד ירקות, וניתן להשיג

מהן שלושה יבולים בשנה (בעיקר: מלפפונים ועגבניות). בעבר היו אדמות אלו מונחתות כמעט לחלוטין. התמורה שעברה על בדים אלה באה לידי ביטוי קיצוני בעובדה שכיום כמעט שאין הם מגדלים בעלי-חיים.

רישום הקרקעות בוצע ב-1938 בעזרת וועדות מקומיות, ומאז נחשבת הקרקע לפרטית. לכל המשפחות הנמנות על בני המקום יש קרקע, אך למרות שהשטח היה נרחב, גרם הריבוי הטבעי ללחצים הולכים וגוברים על משאבי החקלאות. חלק מבני המקום עובד היום בישראל, אם כי רובם המכריע של התושבים מתפרנס עדיין מהחקלאות, ואינו נזקק ליוממות. מאידך, יש בכפר משפחות פליטים רבות, שהן חסרות קרקע, ורובן מתפרנסות מעבודה בישראל.

הרקע לצפיפות הרבה של מחנות הפליטים שבאיזור זה, שבו מצויים מחנות מעאזי, נציראת, ובוריג', מוסבר בדלילות האוכלוסיה שלו כאשר הם הוקמו. הקרקע היתה אן פנויה עדיין, ברובה הגדול, והשטח שממזרח לזור א-זוידה היה למעשה חלק מנפת באר-שבע. נפה זו נחשבה לטריטוריה בדוית, ואחד הביטויים לכך היה שבשטחה לא בוצע רישום קרקעות בתקופת המנדט. לעובדה זו יש, כידוע, השלכות משמעותיות כיום, עקב אייכולתם של הבדווים להוכיח את זכויות החזקה שלהם על קרקעות שברשותם.

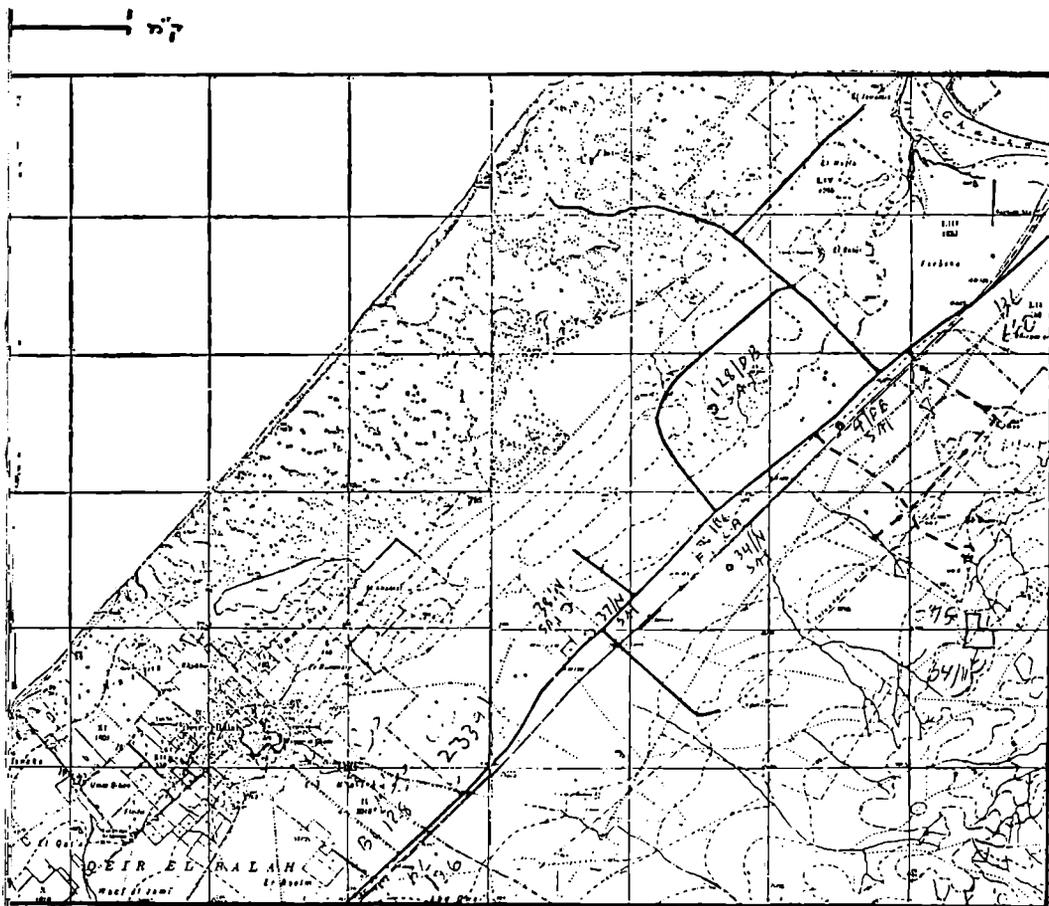
בית להיה

האיזור השלישי שבו נבדק השימוש החקלאי בקרקע הוא שטחו של הכפר בית להיה שבצפון הרצועה. כפר זה נמצא באיזור שחקלאותו היא כיום האינטנסיבית ביותר, וגם הוא עבר תמורות מרחיקות לכת בשימושי הקרקע. המליחות הנמוכה מאפשרת את עיבודם של הגידולים המכניסים ביותר. כאן נמצא, על-כן, המרכז העיקרי של ענף תות השדה ברצועה. ענף זה נהנה גם מתפרוסתן הנרחבת של האדמות החוליות. קרקעות קלות אלה מספקות כיום, באופן פרדוכסלי, פרנסה בשפע ותחת הגדל בהן ידוע כמשובח ביותר. זאת, למרות שהן נחשבו לבעייתיות ביותר בעבר, כאשר הפלחה החרבה היתה מקור הפרנסה העיקרי.

יש במקרה זה מעין חזרה על תהליך הפיתוח המהפכני שעבר על השרון, ש, מהפכת ההדרים" התרחשה בו בעיקבות גיליוו של מפלס הסקיה, אלא שבית להיה מייצג מצב קיצוני יותר. החולות הנודדים שכיסו חלק ניכר משטח, לא התאימו אף למרעה. מצפון לכפר מצוי מסגד שנקבר בחולות, וסיפרות הנוסעים של המאה הקודמת מספקת מספר עדויות של ממש על בעיית הדיונות. ידוע אף על כפר שנקבר בחול (ראה בן-אריה, תשמ"ז; גרוסמן, תשמ"ח). הפרנסה העיקרית של תושבי הכפר בעבר היתה, על-כן, על הדיג.

האינטנסיביות החקלאית בשטחי בית להיה מתבטאת גם בדגש הרב של גידולי הירקות. בתי גידול מכוסים פלסטיק (חממות) ומנהרות פלסטיק גבוהות תופסים שטחים נרחבים יחסית (בתבל עזה יש כיום למעלה מ-1,000 דונם של גידולים מעין אלו, ושלושה מפעלים הבונים חממות. לאחרונה הוקם גם מפעל לייצור פלסטיק), אם כי שטחי החממות נופלים בגודלם מאלו המצויים במנהרות נמוכות או בשטח פתוח (כ-50,000 דונם). שטחי ההדרים, שהיו בעבר (אף בשנות השיבעים) הדומיננטיים באיזור זה, מפנים את מקומם לירקות, לתות שדה, ולגידולים אחרים המאופיינים בהיותם עתירי עבודה.

איור מס' 2 - זור א-זוידה בתקופת המנדאט הבריטי

בית להיה ידועה גם כיישוב שבו נעשה ניסיון מעגלין מבחינה חברתית. פועלת בו עמותה לגידול תות שדה (עמותה קואופרטיבית נוספת, לגידולי שדה, מצויה בדיר אל-בלח). ברשות העמותה חחנה המספקת כלים מכניים וכלי עבודה אחרים לחבריה. היא דואגת לרכישת תשומות (כגון פלסטיק ודשנים) במשותף ומספקת שירותי שיווק משותפים (התקנון שלה מחייב שיווק משותף) באמצעות אגרקסו.

העמותות שבחבל עזה מקבלות סיוע מאירגוני סעד בינלאומיים, וזכות לברכתו של הממשל, המשמש כצינור להעברת תשלומי הסיוע (ברצועה קיימות התאגדויות נוספות לצורכי סעד, שלא זכו להכרה ולתמיכה רישמית). יש, עם זאת, בעיות לא מועטות בפעילותו של מוסד מעין זה. משיחה שקיימתי עם מזכיר האגודה ומספר חקלאים בבית להיה מתברר שהקף החברות בה הוא מצומצם, ורבים מהחקלאים המקומיים מעדיפים התקשרויות על בסיס מסחרי על-פני קבלת שרותים באמצעות האגודה. בין השאר נשמעו טענות על היעילות הנמוכה של תחזוקת הכלים המכניים, ועל קשיים בהשגת השרותים החיוניים, „בעונה הבוערת“.

בגלל החקלאות האינטנסיבית של בית להיה, בוצעו בכפר זה מספר ראיונות אישיים עם חקלאים. מטרתם היתה לגלות את מידת ההזדקקות לעבודות חוץ, וכן אח השפעת היוממות על מערך שימושי הקרקע. עבודת השדה לא סיפקה תשובות חדר משמעות לשאלות אלו, אך גילתה שקיימת בעיה קשה של מחסור בקרקע. גודל השטח שהיה בבעלותם של ארבעת המרואיינים, שהוצגו על-ידי אנשי משרד החקלאות כחקלאים טובים (אחד הביקורים שולב בסיוור שנועד לספק ייעוץ והדרכה לשניים מהמרואיינים, אשר פנו למשרד בבקשה לסיוע במלחמה נגד מזיקים בחממות המלפפונים). נע בין דונם אחד ל-13 דונם.

ה„חקלאי“ בעל הדונם היחיד עיבד שיטחי מואצי בתנאי אריסות. גם רוב שיטחי העיבד שהיו בחזקתם של החקלאים האחרים, הוחזקו באריסות, שתנאיה, כפי שמקובל במקום זה, התבססו על חלוקה שווה (50:50) הן בתשומות והן בתפוקה. אחד החקלאים, שבבעלותו שלושה דונם, הסביר שברשות אביו היו 15 דונם, אך היו לא חמישה בנים, שכל אחד מהם נותר עם 3 דונם בלבד. באדמה זו מצויות החממות שלו, שהוקדשו לגידול מלפפונים, אך נוסף על-כך היו ברשותו כ-50 דונם שקיבל בתנאי אריסות מאחד הסוחרים העשירים שרכש קרקעות רבות בכפר זה.

שותפות עם קרובי משפחה נפוצה גם היא. אחד החקלאים (שברשותו היו 9 דונם). דיווח על שותפות עם דודו (שטח זה היה בן 12 דונם). חקלאי זה ניצל את השטח הפרטי שלו לגידול תות שדה בעזרת בני משפחתו, בעוד שהשטחים שעיבד בתנאי אריסות הוקדשו לתפוחי-אדמה, ירקות וקישואים. מקרה זה מספק דוגמה לצורת החיים המשלבת תעסוקה בישראל עם עבודה אינטנסיבית בחקלאות, שכן חקלאי זה מתפרנס מעבודה מלאה במשמרת לילה בבית חרושת לשימורים, אף כי הוא מקדיש את רוב שעות היום (פרט לשעות המנוחה) לניהול מישקו החקלאי בעזרת אשתו, וחלק מילדיו. אחד מששת בניו לומד רפואה ביוגוסלביה, והוא מממן את לימודיו באמצעות עבודתו ועבודת בני משפחתו.

ההשקעה בדור הבא מסביר, אולי, את הנכונות הרבה לעבודה המאומצת. ללא מחקר שיטתי, קשה לדעת, מכל-מקום, באיזו מידה גיתן להתייחס למקרה זה כאל מקרה מיצג.

אך כל המרוויינים בכפר זה טענו שהם זוכים לסיוע בני משפחתם בעבודת החקלאות. הם לא התקשו להשיג, נוסף על-כך, עובדים לעונות הבערות. ייתכן, בכל זאת, ששכר העבודה הגבוה יחסית, פגם בכושר הייצור במידה מסויימת, שכן התשלום שנדרשו לשלם היה דומה, למדי, לדבריהם, לזה ששולם תמורת עבודה שכירה בישראל. יש להניח שבנושא זה יש נטיה מסויימת לדיווח-יתר.

ביחס לנתונים אחרים, במיוחד גדל השטח וערך הייצור הנטיה עשויה להיות הפוכה. לפי נתונים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לראשית שנת 1986 היה השכר היומי לעבודה, הן בחקלאות המקומית והן בחקלאות בישראל כ-13.7 ש"ח (למ"ס, 1986). המרוויינים טענו שהוא היה כ-20 ש"ח ליום.

ניתן לזהות גם מקרים של זניחת החקלאות, או עיבוד-חסר, הנובע מהנטיה הגוברת לתעסוקות חוץ. אחד החקלאים שרואיינו מייצג קבוצה זו. כל 13 הדונם המעובדים על-ידו הם בבעלותו, והם הוקדשו להדרים (8 דונם) ולירקות ללא בתי צמיחה (5 דונם). אחד מבניו עובד בישראל, והוא מתפרנס בעיקר מעבודה לא-חקלאית בכפר עצמו. הבנים והבנות מסייעים לו, לדבריו, בעבודות החקלאות, אך אין הוא מעסיק פועלים. היכול נמסר לקבלן בעודו מחובר לקרקע (דמאן), ולכן הוא פטור מדאגה לעבודה בעונת הקטיפ והאיסוף. יצויין שרוב החקלאים האחרים קנו יבולים ב"דמאן" והתפרנסו (או נשאו בהפסד) מההפרש שבין השקעתם למחיר התוצרת.

קבלנות המשנה מצביעה על יעילות נמוכה של ניצול המשאבים, שכן חלק ניכר מהרנטה אינו נובע מתרומה ממשית לייצור. הרנטה הגבוהה נובעת מהפער ההולך וגדל בין הביקוש וההצע של קרקע. לעומת זאת יש הצע רב של שרותי עבודה מקומיים למרות העבודה הרבה בישראל. קשה, עם זאת, לבודד את השפעתה של העבודה בישראל מתופעות האבטלה הסמויה, או מתופעות הנובעות מהבדלים בכישורים, בשאיפות כלכליות, ובמוטיבציה, המתבטאות בשיטות החקלאות הגוהגות בכפר זה.

סיכומי הממצאים ומשמעותם

השוני הרב במשאבים, המתבטא במגוון הניכר של הגידולים החקלאיים, כמו גם ההבדלים המקומיים בלחץ האוכלוסין, מקשים על הסקת מסקנות כוללניות לגבי כושר הנשיאה החקלאי של חבל עזה בכללותו. אולם, אף ללא ניתוח כמותי מלא ניתן להסיק מהאמור לעיל שפרט לחלקים מועטים של החבל (כגון זור א-זוידה), כושר הנשיאה הוא מוגבל, ואין החקלאות, ברמתה הנוכחית, מאפשרת לספק פרנסה של ממש ליוממים (המהווים כמחצית האוכלוסיה), המוצאים היום את מחיתם באמצעות עבודה בישראל.

ממצאים עיקריים ממחקרים ברמת הגולן, וביהודה ושומרון

הפטנציאל החקלאי של יהודה ושומרון הוא קל יותר להערכה משמעותיות ברמת האיזור. היות, שהיה הראשון ברשימת העצים שהוצעה להם המלוכה במשל יותם, הוא עדיין "המלך" בשומרון, זאילו הגפן משחשפת תפקיד דומה בהר חברון (קרמון, 1985). גם בין הדרוזים בגולן יש גידול בעל אופי איזורי מובהק, המאפשר לבטא באמצעותו

באופן משמעותי את הפוטנציאל החקלאי האיזורי. הדיון באיזורים אלו יתבסס, על-כן, על סיכומי ממצאים של עבודות שעסקו בנייתו של ענף החקלאות הדומיננטי בכל אחד מהם.

אחת הדוגמאות הבולטות לניצול יעיל של הפוטנציאל החקלאי היא ענף התפוחים ביישובי הדרוזים ברמת הגולן. הדרוזים מפיקים 60%—70% מהכנסתם מתפוחי עץ מחלקות ששטחן אינו עולה על חצי דונם לנפש (אין חישוב זה כולל את שטחי החקלאות המוקדשים למרעה ולגידולי חקלאות אחרים. באמצעותם ניתן להביא את שיעור ההכנסה מחקלאות ל-80 אחוז). רבות מחלקות התפוחים מצויות במדרונות תלולים שהוכשרו רק לאחרונה. התפוחים הם בעלי טיב גבוה (ערך התפוקה הוא כאלף דולר לנפש לשנה), אבל היבולים נמוכים (0.4 עד 3 טון לדונם) בעיקר בגלל המחסור במים. המים הם, אכן, המגבלה העיקרית להגברת הייצור. הביקוש המוגבר למים מתבטא בכרייתן של בריכות אגירה רבות, לרוב ללא אישור מתאים (כהן, 1988). מצב עתידות המים טוב יותר, עם זאת, מזה של חבל עזה, בה ניצול-היתר גורם, כאמור, להמלחה מואצת של מי התהום.

מגבלת המים חריפה אף יותר בשטחי יהודה ושומרון, שבהם רוב החקלאות מבוססת על גידולי בעל-חיים. חישוב גם ביותר מלמד שבתנאי חקלאות הזית של השומרון יהיה צורך בכ-10 דונם לנפש כדי לספק פרנסה מלאה בתנאי החקלאות המקובלת כיום. מסקנה זו מבוססת על חישוב של ההכנסה, הכוללת גם תמורה לעבודה (סה"כ כ-12,500 ש"ח לשנה במחירי 1987, ראה טבלה 1), שניתן להפיק ממשק משפחתי בן 50 דונם, שרובם מוקדשים לזיתים ומיעוטם לשקדים, לירקות ומקשה בבעל-מכאן, שפרנסתם של מיליון התושבים לערך (ולא 800,000 כפי שמקובל להניח) המתגוררים כיום ביהודה ושומרון, תדרוש כ-10 מיליון דונם. שטח זה הוא כפול, כמעט, מכל שטחם של יהודה ושומרון.

אף כי הזית הולך וכובש מקום מרכזי בנוף על חשבון גידולי הפלחה (GROSSMAN, 1984A), יש להביא בחשבון את התרומה הגבוהה שניתן להפיק מגידולים אחרים, אף אם שטחיהם מועטים מאלו המוקדשים לעיבוד הזיתים. בהר חברון תופס הגפן את המקום הראשון בנוף. ההכנסה מגידול הגפן גבוהה יותר מזו של הזית. (GROSSMAN, 1984B). המשקל הרב של עצי הפרי לעומת הפלחה בהר חברון בא לידי ביטוי בעובדה שב-1982 היה 0.032 דונם פלחה לכל דונם של גפנים ושזיפים (חושב על-סמך נתוני משרד החקלאות של הממשל האזרחי להר חברון לשנת 1982). הגפן מספקת עבודה רבה יותר מהזית (עד 14.5 יום לדונם, 8 מהם בבציר), וההכנסה ממנה גבוהה ביותר (עד 1.4 ש"ח נטו לקילוגרם). כרם משפחתי בן 9 דונם (1.5 דונם לנפש) יכול לספק, על-כן, פרנסה ברמה של כ-2,000 ש"ח לנפש).

במשק המתמחה בכרם מעין זה יש עודף של ידים עובדות בלתי-מנוצלות, ועל-כן הוא יוכל להרחיב את הכנסת המשפחה באמצעות עיסוקים אחרים. יש להניח, מכל מקום, שביישובים כחלחול ובית אומר יכולות משפחות רבות להתפרנס עדיין מהחקלאות בלבד (בחלחול הסתכם היבול ב-1982 בכ-1,400 קילוגרם לנפש, אך הממוצע להר חברון כולו היה באותה שנה כ-800 קילוגרם לנפש. ראה GROSSMAN, 1984B).

בצפון השומרון (נפות ג'נין וטול-כרם) ניתן למצוא שטחי חקלאות המאפשרים חקלאות שלחין אינטנסיבית יותר. הפוטנציאל מנוצל כבר ברובו, ובעיית המים לשימוש

חקלאי בשטח זה היא עדינה, אף אם אינה חריפה כפי שהיא ברצועת עזה, בגלל התחרות על המקורות המוגבלים בין חקלאים אלו לבין החקלאים הישראליים. מאידך, חקלאות השומרון הצפונית והמערבית יכולה להפיק תועלת רבה מקירבתה לשווקים הישראליים ולנצל יתרון יחסי זה להגברת היצור, אם אכן יופחתו השטחים המוקדשים לגידולים עתירי עבודה בישראל. בשטחים אלו טמון הפוטנציאל העיקרי לפיתוח בעתיד.

מכנה היפותטי של משק משפחתי בשומרון המבוסס על זיתים ועל

ירקות ומקשה כבעל — (1987)

תשומת עבודה

ה ע ר ך

לדונם (ימים)

תשומת עבודה	סה"כ לעונת	רווח (כולל תמורה לעבודה)	גודל קונת סה"כ	קונת הקטיף (המסיק; הדרוש)	השטח (האסיף)	סה"כ	זיתים (שיטה מודרנית)
120	195	6180	206.0	30	4	6.5	
50	80	2000	400.0	5	10	16	עגבניות (בעל)
32.5	50	1725	345.0	5	6.5	10	קשואים (בעל)
15	22.5	1580	316.0	5	3	4.5	אבטיחים (בעל)
15	25.5	1025	205.0	5	3	5.1	שקדים מתוקים
—	373	12510	—	50	—	42.1	סה"כ

ה ע ר ך :

מוגש כדוגמא אך לא כתכנית משקית מחייבת.

מעובד (ומותאם למחירי 1987) מתוך :

מפקדת איזור יהודה ושומרון, משרד החקלאות, מחלקת תכנון ופיתוח, תחשיבים למטעים, גידולי שדה וירקות, יוני 1980.

סיכום ומסקנות

יש להניח שסגירתם של מקורות פרנסה בישראל עשויה להגביר, בשלב המיידני, את השיבה לחקלאות בשטחים, אך גם אם כדאיות העיבוד של ענפי החקלאות עתירי העבודה תגבר, יש להטיל ספק ביכולתה של החקלאות הערבית ביהודה, שומרון, ועזה, לספק תחליף יעיל לירידה בביקוש לתעסוקה במגזר היהודי בישראל. יש מקום לצפות, בכל זאת, לחזרה מסוימת של עובדים לחקלאות אם יסתמו מקורות הפרנסה בישראל. שיעור העובדים בחקלאות השטחים יגיע, אולי, עד ל-40% מכלל כח העבודה במקום 20% לערך המועסקים בה כיום. למרות זאת, אין ספק שייקשה על רוב העובדים הבלתי-מקצועיים שייפלטו מעבודתם בישראל למצוא תעסוקה מתאימה בחקלאות בכפרי מוצאם, אף אם יהיו מוכנים לכך.

נראה, מכל מקום, שללא מהפכה דרסטית ביותר, שמשמעותה ניצול יעיל של מקורות מים קיימים או חדשים, אין לצפות לישועה רבה מפיתוח החקלאות ברוב שטחי יהודה ושומרון, ובעיקר באלו המתבססים על ענף הזית. המשק המבוסס על ענף הגפן, התפוח, ועל גידולי השלחין השונים, מצוי במצב טוב מזה של המשק המתבסס על גידולי הזית. הכשרות הקרקע הרבות בתחום הר חברון (הבולטות באיזור גוש עציון) משקפות את המגמה הנמשכת גם כיום של הגברת השימוש בקרקע לגידול כרמי גפן, אך מגמת האינטנסיפיקציה אינה מוגבלת לשטחים אלו בלבד. גם בשולי המדבר ובלב השומרון יש הכשרות קרקע נרחבות, אף כי משאביהם נופלים מאלו של הרי חברון. תופעת העליה בתעסוקה חקלאית הוא, כיום, יוצאת דופן למדי. הביקוש לעובדים חקלאיים מצוי בעולם הרחב בירידה מתמדת, והדימוי השלילי של „הפלאח“ או ה-PEASANT, פוגע בנכונותם של בני הכפר לחזור לעבודות השדה גם כאשר הפרנסה מצויה בהם. יש, מכל מקום, להביא בחשבון את מצבה המיוחד של ארץ-ישראל בנושא זה. המבנה הכלכלי הוא שונה מזה המצוי בארצות המתפתחות, התלויות במוצר יחיד (או מוצרים מועטים). מוצר מעין זה חשוף לתנודות מחירים שאין להם כל זיקה למצב הכלכלה המקומית. המגזר היהודי מספק, אמנם, מעין „ארץ יצוא“ ליצרון הערבי, אך „ייצוא“ זה הוא בעל אופי מגוון המהווה מקור הכנסה יציב וגבוה, לפחות בהשוואה לרוב הארצות המתפתחות.

יש להביא בחשבון גם את השפעת האידיאולוגיות הציונית, והיחס המיוחד שלה לחקלאות. אידיאולוגיה זו לא יכלה שלא להקריין מיחסה החיובי לחקלאות גם על המגזר הערבי השכן. הכפר הערבי בישראל משמש, בעקבות הצלחתו בקליטת חידושי-מודל לחיקוי גם לכפר שבשטחים. תופעות ייחודיות אלו נותנות יסוד להאמין שהאינטנסיפיקציה של החקלאות בשטחים תימשך גם בעתיד.

מקורות

- ל' אפלבוים וח' מרגוליס (1985), „מגמות בהתפתחות תבנית היישוב“, הכפר הישראלי לכראת שנת 2000, רחובות, המרכז לחקר התישבות כפרית ועירונית, ב.
- י' בן-אריה (תשמ"ז), „היישובים הכפריים בסניג'ק עזה (כולל יפו ורמלה) בשנות השבעים של המאה התשע-עשרה“, ישלם, ה, תשמ"ו, עמ' 139—187.
- י' בן-דוד (תשמ"ו), „הבדווים בנגב, 1900—1960“, עידן, עמ' 81—99.
- ד' גרוסמן (1987), השפעת היוממות יאל עובדים מחבל עזה על שימושי הקרקע לחקלאות בכפרי המוצא, דו"ח מחקר, מוגש למכון לחקר עזה וסיני.
- ד' גרוסמן (תשמ"ח), „היישוב הכפרי במישור-פלשת ובשפלה הסמוכה, 1835—1945“, קתדרה, מ"ה, עמ' 57—86.
- ע' דרמן (תשמ"ח), בקעת באר-שבע נייר עמדה, המחלקה לגיאוגרפיה, אוניברסיטת בר-אילן.
- נ' חרובי ונ' כסלו (1986), שינוי המבנה של המשק המשפחתי, רחובות, המרכז לחקר התישבות כפרית ועירונית.
- א' כהן (1888), ענף תפוחי העץ בכפרי הרדזיים בצפון הגילון והשפעתו על האזור, עבודת מחקר במסגרת המחלקה לגיאוגרפיה, אוניברסיטת בר-אילן.
- למ"ס (1986), סקרי משפחת ביהודה, שומרון וחבל עזה 1986—1979, פנימי.
- מחלקת התכנון, חבל עזה (1986 ?) אומדן ייצור חקלאי בחבל עזה, 1986—1985.
- משרד החקלאות של הממשל האזרחי, נתונים על היבול החקלאי לשנת 1982, הר חברון, פנימי.
- נציבות המים (1882), רצועת עזה — השפחים המעובדים.
- י' קרמון (1985), „גידול הגפן בחברון“, אריאל, עמ' 40—41, 88—94.

D. Grossman (1984A), "Agricultural Intensification and Population in Northern Samaria : Changes in The Olivegrain Ratio", *Geografiska Annaler*, 66, SER. B, PP. 135—144.

D. Grossman, (1984B), "Land Use Modifications and Population Growth in The Southern Hebron Mountains", in : R. Majoral and F. Lopez (EDS.), *Rural Life in Highlands and High Latitude Zones*, Barcelona : Univ. of Barcelona, PP. 153—162.

H. Lofgren (1982), *Migration From THE West Bank*, Unpublished Ms., University of Stockholm.